

PRAGMALINGVISTIKANING ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA TUTGAN O'RNINI VA UNING BOSHQA SOHALAR BILAN ALOQASI

Bahodirova Feruza Bahodir qizi,

*Urganch davlat universiteti, Roman-german filologiyasi,
dotsent, PhD, Uzbekistan, Xorazm*

Annotatsiya: Maqolada tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishi sifatidagi pragmalingvistika va uning asosiy tadqiqot yo'nalishlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: pragmalingvistika, tilshunoslik, til, qo'llanish, ta'rif, adabiy, muloqot, verbal.

Pragmalingvistika keng qamrovli fan sohasidir. Bunda ayniqsa, gazeta matnini pragmalingvistik tahlil qilishda uning boshqa tarmoqlar bilan bog'liq antropotsentrik yo'nalishini eslatib o'tmaslik mumkin emas. Davlat tili tizimiga ko'ra jamiyatda an'anaviy til natijalari kommunikativ-pragmatik tizimni (ta'lim, til, huquqiy, iqtisodiy, tibbiy, gazeta matni, reklama, til va boshqalar) milliy ongni aniqlash bo'yicha faoliyatni amalga oshirishga qaratilgan talablarni qondira olmaydi. Hozirgi vaqtda jamiyat taraqqiyoti jarayoni va uning yangi sifat darajasi tilning madaniy mexanizm sifatidagi rolini aniqlash va uning uslubiy asoslarini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Bunda kognitiv tilshunoslik, tilshunoslik, etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, pragmalingvistika kabi tilshunoslikning qator yangi sohalari rivojlanish jarayonida bo'lib, ular til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatishga, milliy ma'naviyat va xarakterni ochib berishga qaratilgan. Shu bilan birga, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistikada tilshunoslikning asosiy tushunchalari va tadqiqot vositalarini ta'kidlash kerak [1; 12].

Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchasi idrok bo'lib, uni 2 xil ko'rinishda tushunish mumkin. Bu so'z lotinchadan kelib chiqqan bo'lib, u bilish, bilmoq, ya'ni ta'lim va tajriba olish jarayoni va jarayonning natijalari deb tarjima qilingan. Insonning intellektual qobiliyatlari va ongi bilishda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, bilishning ustunligi - bu shaxsning o'zini o'zi anglashi, baholashi, atrof-muhit sabablarini o'rganish, dunyoni qabul qilish va o'zini o'zi atrofidagi dunyoni tasavvur qilish qobiliyatidir. Binobarin, o'rtasida chambarchas

bog'liqlik mavjudligi aniq til orqali har qanday ma'lumotni jo'natish va qayta ishlash jarayonini o'rganishni maqsad qilgan bilish va murojaat qiluvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fan pragmatlingvistika hisoblanadi. Dunyoning lingvistik rasmini shakllantirish jarayonida axborotni qabul qilish, uni ma'lum darajada tartibga solish, turkumlash va kontseptsiyalash jarayoni katta ahamiyatga ega. Chunki inson idrok nuqtai nazaridan ma'lumot oladi, bilimni kitob, gazeta va jurnallar orqali boyitadi. U tushunchalar va toifalar orqali bilimlarni doimiy ravishda kengaytirishni hohlaydi. Natijada olingan ma'lumotlar alohida tizimlashtiriladi va bilimlar fondini shakllantiradi. Yuqorida aytib o'tilganlarning barchasi ommaviy axborot vositalari matnlarini o'rganishda katta ahamiyatga ega [2;45].

Bilish insonning turli bosqichlardagi faoliyati bilan belgilanadi va tabiatni tushunish turli xil ilmiy ma'lumotlar va antropologik xususiyatlarning tavsifiga asoslanadi. Psixofiziologik xususiyatlarning ma'lum bir to'plami bo'lgan odam tabiatshunos, faylasuf va ko'plab muhim harakatlar chorrahasi sifatida tan olinadi. Insonning ma'lum bir jamiyatda va ijtimoiy-madaniy sharoitda yashayotganligi sababli uning bilishini psixologik, ijtimoiy rivojlanishi, madaniy rivojlanishiga bog'liq holda ko'rib chiqish shubhasizdir. Kognitiv tadqiqotlar nafaqat ommaviy axborot vositalari matnlarini alohida so'z yasaliş yo'llari deb hisoblaydi, balki uni axborotni tayyorlash va tarqatishda ishtirok etadigan minglab odamlar (jurnalistlar) va tashkilotlar (gazeta, tele va radiokanallar tahririyati) faoliyati natijasi sifatida ko'rib chiqish imkoniyatini beradi. Kognitiv lingvistikaning asosiy masalalari ommaviy axborot vositalari matnlarini talqin qilishning o'ziga xos xususiyatlari, koinot qiyofasini shakllantirishda ommaviy axborot vositalarining o'rni, media matnlarni tayyorlash va qabul qilishga ta'sir qiluvchi madaniy o'ziga xos va mafkuraviy omillardir[2;54]. Oxir oqibat, adresat koinot qiyofasini shakllantirish uchun adresantga ta'sir ko'rsatadigan shaxsdir, shuning uchun kognitiv lingvistika murojaat qiluvchi-adresant o'rtasidagi

munosabatni, shuningdek, pragmatlingvistikani o'rganadi. Bu ikki soha o'rtasidagi munosabatlarni tasvirlashning qisqacha usulidir.

Idrok – “fikr, tajriba va sezgilar orqali bilim va tushunchalarni egallashning aqliy harakati yoki jarayoni”. U bilim, e'tibor, xotira va ishchi xotira, mulohaza yuritish va baholash, fikrlash va “hisoblash”, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish, tilni tushunish va ishlab chiqarish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Jarayonlar turli kontekstlarda, xususan, tilshunoslik, anesteziya, nevrologiya, psixiatriya, psixologiya, ta'lim, falsafa, antropologiya, biologiya, sistematika, mantiq va informatika sohalarida turli nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Idrokni tahlil qilishning ushbu va boshqa turli xil yondashuvlari progressiv avtonom o'quv intizomi bo'lgan kognitiv fanning rivojlanayotgan sohasida sintezlanadi. Psixologiya doirasida va falsafada bilish tushunchasi aql va intellekt kabi mavhum tushunchalar bilan chambarchas bog'liqdir. U aqliy funktsiyalarni, aqliy jarayonlarni (fikrlarni) va aqlli shaxslarning holatini (odamlar, hamkorlik guruhlari, inson tashkilotlari, yuqori avtonom mashinalar va sun'iy intellekt) o'z ichiga oladi.

“Bilim” atamasi ko'pincha “kognitiv qobiliyatlar” yoki “kognitiv ko'nikmalar” ma'nosida noto'g'ri qo'llaniladi [2;67].

Idrok 15-asrda paydo bo'lgan so'z bo'lib, u “fikrlash va anglash” degan ma'noni bildirgan. Kognitiv jarayonga e'tibor Aristotel va uning ongning ichki faoliyatiga va ularning inson tajribasiga qanday ta'sir qilishiga qiziqishidan boshlab o'n sakkiz asrdan ko'proq vaqt oldin paydo bo'lgan. Aristotel xotira, idrok va aqliy tasavvurga tegishli kognitiv sohalarga e'tibor qaratdi. Yunon faylasufi o'z tadqiqotlarining empirik dalillarga asoslanganligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega edi; kuzatish va vijdonan eksperimentlar natijasida to'plangan ilmiy ma'lumotlar. Bir necha asrlar o'tib, psixologiya Evropada rivojlanayotgan tadqiqot sohasiga aylanib, keyin Amerikada o'z muxlislariga ega bo'lgach, Vilgelm Vundt, Herman Ebbinghaus, Meri Uiton Kalkins va Uilyam Jeyms kabi boshqa olimlar bilish tadqiqotga o'z hissalarini taklif qilishdi.

Kognitiv deb ta'riflangan aqliy jarayonlarning turiga asosan o'tmishda ushbu paradigmadan muvaffaqiyatli foydalangan tadqiqotlar ta'sir ko'rsatadi, ehtimol u xulq-atvorni o'rganishni ikkita keng toifaga ajratgan Tomas Akvinskiydan boshlanadi: kognitiv (biz dunyoni qanday bilamiz) va affektiv (his-tuyg'ular va hissiyotlar orqali dunyoni qanday tushunamiz). Binobarin, bu tavsif xotira, assotsiatsiya, kontseptsiyani shakllantirish, naqshni aniqlash, til, diqqat, idrok, harakat, muammolarni hal qilish va aqliy tasvir kabi jarayonlarga taalluqli bo'ladi. An'anaga ko'ra, hissiyot kognitiv jarayon sifatida qaralmagan. Bu bo'linish hozirda asosan sun'iy deb hisoblanadi va hissiyotning kognitiv psixologiyasini tekshirish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda; tadqiqot, shuningdek, o'z strategiyalari haqida xabardorligini o'z ichiga oladi va bilish usullari metakognitsiya deb ataladi va metaxotirani o'z ichiga oladi.

Bilish bo'yicha empirik tadqiqotlar odatda ilmiy va miqdoriy bo'lib yoki muayyan xatti-harakatlarni tavsiflash yoki tushuntirish uchun modellarni yaratishni o'z ichiga oladi. Kognitiv jarayonlar miyaning funktsiyasi ekanligini kam odam inkor etsada, kognitiv nazariya miyaga yoki boshqa biologik jarayonga havola bo'lishi shart emas. U xulq-atvorni faqat axborot oqimi yoki funktsiya nuqtai nazaridan tavsiflashi mumkin. Kognitiv fan va neyropsixologiya kabi nisbatan yangi tadqiqot sohalari miya ushbu axborotni qayta ishlash funktsiyalarini qanday amalga oshirishini tushunish uchun kognitiv paradigmalardan foydalangan holda ushbu bo'shliqni bartaraf etishga qaratilgan yoki axborotni qayta ishlash tizimlari idrokni taqlid qila oladi. Oddiy kognitiv funktsiyani aniqlash uchun miya shikastlanishini o'rganadigan psixologiya bo'limi kognitiv neyropsixologiya deb ataladi. Bilishning evolyutsion talablar bilan aloqalari hayvonlarni bilishni tekshirish orqali o'rganiladi. Va aksincha, evolyutsiyaga asoslangan istiqbollar kognitiv funktsional tizimlarning evolyutsion psixologiyasi haqidagi farazlarni bildirishi mumkin [2;61].

Axborotni idrok etish va tushunish inson ongida ma'lum bir bilimning paydo bo'lishiga olib keladi. Ko'rinib turibdiki, inson yangi ma'lumotni oldindan

bilgan bo'lsa, uni chuqur idrok eta oladi. Qabul qiluvchi uchun yangi ma'lumotni idrok etish ma'lum darajada qiyin. Ammo matn qaysi yangiliklardan iborat bo'lishidan qat'i nazar, har qanday odam o'zining mavjud bilimlariga tayangan holda uni sharhlashga harakat qiladi. Yuqorida tilga olingan tushunchalar psixolingvistikada "fon bilimlar", "presuppozitsiya", "matnni sharhlash", "og'zaki va yozma matnni idrok etishdagi qiyinchiliklar" deb qaraladi[4;78].

Hozirgi vaqtda ko'plab fanlararo sohalar, jumladan tilshunoslik, sotsiolingvistika, psixolingvistika va kognitiv tilshunoslik, madaniy etnolingvistika va pragmalingvistika bir qator tadqiqotlar bilan boyib bormoqda. Xususan, quyidagi tilshunos olimlarning asarlari tildagi mantiqiy va konseptual munosabatlarni, semantik, pragmatik omillarni ko'rib chiqish va aniqlash imkonini beradi: I.V.Arnold, B.P.Belyanina, V.V.Vorobiyev, N.I.Gainullina, G.G.Gizatova, E.I.Kovaleva, G.V.Kolshanski, M.M.Kopylenko, A.P.Krygina, V.A.Maslova, R.Syzdykova, A.Qaydar, B.Hasanov, N.Uali, E.D.Suleymenova, T.G.Vinokur aytganidek, pragmatika tildan foydalanish va uning kommunikativ rolini aniqlaydigan sohadir.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqotimiz mavzusi pragmalingvistik tahlil qilish va bu sohada erishilgan ilmiy yutuqlardan foydalanishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.P.Susov.Pragmatic structure of expressions//Language communication and its units. Kalinin, 1986
2. Van Deijk. Cognition. Communication, M., 1989
3. N.I.Formonovskaya speech communication: communicative-pragmatic approach.M.,2002
4. K.A.Dolinin. Interpretation of a text. – M.: Prosvesheniye. 1985. -283.
5. Yu. Apresyan. Connotation as a part of word pragmatics//selected works. I, II; Integral description of a language and system of lexicography. M., 1995